

УКРАЇНСЬКИЙ СВЯТКОВИЙ БУРЛЕСК XVII-XVIII ст. У КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ «НИЗОВОЇ» ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Українська сміхова література XVII-XVIII ст. має спільну природу з комічною літературою західноєвропейського культурного регіону. У статті з'ясовується типологічна спільність між аналізованими жанрами на рівні творення сміхової стихії.

Ключові слова: «низова» література, комічне, сміхова стихія, пуант, об'єкт комізму, суб'єкт комізму.

Аннотация. Украинская смеховая литература XVII-XVIII ст. имеет общую природу с комической литературой западноевропейского культурного региона. В статье изучаются типологические схождения между анализируемыми жанрами на уровне создания смеховой стихии.

Ключевые слова: «низовая» литература, комическое, смеховая стихия, пуант, объект комизма, субъект комизма.

Summary. Risorial literature of XVII-XVIII centuries has common features with comic literature of Western European cultural region. The paper reveals typological unity of the genres being analysed at the level of creating risorial elements.

Key word: “low” literature, the comic, laughter, point, the object of the comic.

Переломним моментом у розвитку європейських літератур правомірно вважають пізньосередньовічно-ренесансну добу. Адже саме в цей період виникає комплекс онтологічних і гносеологічних передумов, які зумовили суттєві зрушення в установленому ході історії. Найсуттєвішим онтологічним чинником стало зниження авторитету інституту церкви, ще донедавна надійного моноліту в захисті й координуванні всіх форм життєдіяльності середньовічного суспільства. Зрушення в соціальній сфері знаходили прямий відгук у сфері гносеологічній, накладаючи помітний відбиток на картину світу середньовічної людини. Головним досягненням стало формування нової особистості, котра із зацікавленістю звертала свій погляд на всі аспекти життєустрою, починала відкривати для себе індивідуальну неповторність кожної людини. Ці презентанти нового світогляду втілилися в ідеях гуманізму та Реформації, спільність яких «проявилася в інтерпретації основних світоглядних проблем: співвідношення віри й розуму, свободи волі людини і божественного припису (накреслення), визначення шляхів до спасіння людини» [4, с. 59]. Відбувалася гармонізація у всіх сферах буття людини. Безперечно, така гармонізація проектувалася і на мистецтво, що «узаконує» існування демократичного типу літератури, так званої міської «низової», у якій, розважальність, пов'язана з категорією сміху, стає визначальною. Нижчі верстви населення, які були реципієнтами цієї продукції, у такий спосіб ніби компенсували пропагований ще донедавна аскетизм і догматизм у всіх сферах життя людини. Попри те, що ці зміни на теренах Європи були несинхронні, подібність суспільно-історичних і соціокультурних процесів дозволяє розглядати «низову» літературу як регіональну художню систему, адже, як зауважує Д.Дюришин, “кожній літературі притаманні як специфічні закономірності зросту, які витікають із вітчизняних умов і самобутніх традицій, так – одночасно – і закономірності загального порядку, зумовлені

міжнародним характером літературного розвитку” [3, с. 173]. Викликана схожим комплексом передумов, ця література є відзеркаленням єдиної ментально-ціннісної картини світу головного реципієнта – простолюдина. Крім того, для авторів цієї художньої продукції характерною є близькість типу художнього мислення незалежно від їхньої національної приналежності.

Не пориваючи з фольклорною традицією, орієнтуючись на відображення реальних сторін повсякденного життя, “низова” культура виробляла власний жанровий канон і відшліфовувала власні нарративні стратегії. Її жанрова палітра вельми строката, вона представлена такими модифікаціями, як французьке фабліо (XIII ст.), німецький шванк (XIII-XVI ст.), англійський джест (XVI ст.) тощо. Що стосується української літератури, то в її лоні такий культурний феномен, як “низова” література, не представлений настільки рельєфно і яскраво, як у західноєвропейському регіоні. За зауваженням Д.Наливайка, “в середньовічних літературах православно-слов'янського регіону відсутня міська література як своєрідне утворення зі своєю соціокультурною парадигмою і жанрово-стильовою системою” [5, с. 7].

Проте сміхова культура середньовічної України все ж має окремі точки дотику із західноєвропейською комічною літературою. Перш за все спільною домінантою для них є карнавалізований характер походження сміхової творчості. Яскравим свідченням цього в межах національної сміхової культури є святковий бурлеск XVII-XVIII ст., пов'язаний із творчістю мандрівних дяків. Комплексне вивчення крізь призму компаративних студій цих жанрових модифікацій, які є виразниками подібного соціокультурного процесу, ментально-ідеологічної картини світу, увиразнить знання про поступальний розвиток мистецтва слова загалом, і розуміння ролі окремої національної літератури в цьому процесі зокрема. На сьогодні сучасне літературознавство вже накопичило певний досвід

продуктивного вивчення окремих жанрів західно-європейської і вітчизняної комічної літератури зазначеного періоду. У працях таких дослідників, як В.Динник, М.Шенк приділяється увага висвітленню специфіки комічного начала у французьких фабліо. Об'єктом наукових пошуків Б.Пурішева, Є.Мелетинського, М.Реутіна є німецькі шванки, зокрема реалізація категорії комічного. Розвідки Н.Торкут, Т.Власової, М.Шлаух реконструюють національно-самобутню атмосферу творення комічного ефекту в англійських джестах. Продовжуючи традиції науковців першої половини ХХ ст., зокрема В.Перетца, Н.Петрова, М.Возняка, М.Драгоманова, І.Франка, українські літературознавці М.Грицай, Г.Нудьга, О.Мишанич, М.Сулима, Б.Криса, Г.Пехник, Г.Нога та ін. створили цілісну візію розвитку української літератури ХVІІ-ХVІІІ ст., приділивши при цьому значну увагу і творчості мандрівних дяків. Окремо слід згадати компаративістичні праці В.Крекотня та Д.Наливайка, присвячені розгляду українського бароко в системі бароко європейського, які закладають підвалини порівняльного вивчення народної сміхової культури в Україні та в західноєвропейському регіоні.

Зважаючи на обмежений обсяг статті, у цій розвідці вдамося до порівняння специфіки творення сміхової стихії у західноєвропейських зразках комічних жанрів антиклерикальної спрямованості, зокрема у фабліо, шванках, джестах, із однією з найяскравіших сторінок українського барокового бурлеску – «віршами нищенськими» мандрівних дяків.

Однією з провідних поетологічних характеристик «низової» літератури є комічне начало, концептуальна значимість якого дається взнаки на всіх без винятку рівнях поезики кожної із національних жанрових моделей цього літературного різновиду. Присутність яскраво вираженої стихії комічного зумовлює специфічне місце цих літературних моделей у жанровій парадигмі тогочасся, визначає їх жанрову прагматику і до певної міри детермінує той світообраз, що народжується у їхньому художньому просторі.

Приналежність фабліо, шванку, джесту, святкового бурлеску до одного літературного різновиду, а також їхнє існування у подібному соціокультурному ареалі дає підстави висунути гіпотезу, згідно з якою типологічні спільності спостерігаються і на рівні творення тієї загальної емоційної атмосфери, яка з певною долею умовності може бути названа сміховою стихією. Йдеться про спроможність художнього тексту формувати у свідомості читача певні комічні образи, відтворювати якісь смішні ситуації, викликати позитивні емоції досить широкого спектру, від інтелектуально-духовної насолоди, спричиненої тонким гумором, до грубого сміху на кшталт гробіанівського.

Аналіз сміхової стихії доцільно розпочати з окреслення тих об'єктів, які у тогочасній картині світу могли поставати у вигляді контрастних пар і

тим самим породжувати протиріччя – джерело комізму. До числа таких об'єктів можна віднести як соціальні явища (зростаюче незадоволення широких верств населення інститутом церкви), так і героїв (винахідливий герой – довірливий простак; грішний священик – праведний прихожанин та ін.), а також певні риси людської психіки (розум – недолугість, щедрість – жадібність, праведність – гріховність та ін.) і суспільних відносин (клірик – прихожанин).

Саме конфлікт між згаданими об'єктами, які, по суті, формували бінарні опозиції, навколо яких структурувалися основні проблемно-тематичні комплекси, виконує ключову роль і у формуванні сміхової стихії, і у структуруванні жанрового простору. На рівні жанрової структури сміхова стихія опредмечується через провідні конституенти, а саме через специфічне сюжетотворче ядро (пуант), сміхові мотиви та систему персонажів, до якої, як правило, входить суб'єкт комізму (той, хто ініціює сміхову ситуацію), об'єкт комізму (той, хто висміюється), сторонній спостерігач (той, хто чітко вказує публіці на об'єкт комізму і виступає свого роду, рупором авторської позиції).

Будучи орієнтованою на відтворення реальної дійсності крізь призму сміхової стихії, пізньосередньовічно-ренесансна сміхова література досягає комічного ефекту завдяки наявності так званого «закона пуанту», за допомогою якого «відбувається «блискавичний» розряд напруження, накопиченого шляхом поступового розгортання змістово-фактуальної інформації» [2, с. 56]. Тобто пуант є кульмінаційною точкою, у якій стикаються діаметрально протилежні світоглядні переконання героїв, що є виразниками тогочасної ментальності, він може виявлятися через слово, дію героя або ж реалізовуватися у змішаному вигляді. Усю багатоманітність пуантів, представлених у текстах «низової» літератури, можна подати у вигляді трьох типів: вербальний, ситуативний, вербально-ситуативний і ситуативно-вербальний. Вербальний пуант досягається завдяки вдалій репліці, використанню «гострого слівця», семантичному обігранню слів на основі їх фонетичної подібності та ін. Спосіб вирішення заявленого в творі конфлікту через неординарний вчинок, дію персонажа досягається завдяки ситуативному пуанту. Ситуативно-вербальний являє собою цілісне поєднання двох попередніх, коли спочатку заявлено ситуацію, яка після свого завершення коментується, оскільки не завжди без репліки персонажа можна відчутти прихований комізм твору.

На відміну від західноєвропейських зразків які, будучи предтечами сучасного анекдоту, більш динамічніші у викладі матеріалу, вибудовуються навколо події, вчинку, нестандартно потрактованої фрази і до того ж мають діалогічну форму, «нищенські вірші» вибудовуються лише навколо вербального пуанту що, власне, пояснюється їх жанрологічним уточненням – орації. Це монологи, змістовий виклад яких має повністю захопити

слухацьку аудиторію, а визначальним критерієм реалізації бажаного є отримання винагороди. Отже, якщо у фаблію, шванках, джестах комічний ефект вербального пуанту є одноразовим і досягається завдяки вдальї репліці, використанню “гострого слівця”, семантичному обігруванню слів, метафор, каламбурів на основі їх фонетичної подібності, то для українських орацій цього замало. Будучи своєрідними моновиставами, сюжети яких вибудовуються навколо фантастичних сюжетів, ірреальних подій, гіперболізованих описів, вони мали тримати публіку в сміховому полі від першого до останнього рядка, і саме тому прецеденти реалізації вербального пуанту в межах одного твору спостерігаємо повсякчас. А от справді сюжетотворчим ядром, переломним моментом у викладі змісту «віршів» можна вважати звертання до Бога, різдвяні вітання «Христос вродився», які в контексті розлогого комічного змісту звучать несподівано і доволі десакаралізовано.

Важливими конститuentами сміхового поля у жанрах комічної літератури постають сміхові мотиви, тобто ті, які спроможні викликати сміх потенційного реципієнта. Спільною для всіх літератур постає тема ставлення до інституту церкви і релігії взагалі, яка реалізується через спектр мотивів. Зауважимо, це єдина спільна тема для даного різновиду літератури, що пояснюється поширеністю реформаційних процесів як у католицькому, так і в православному світі. Однак у західноєвропейських жанрах, де незадоволеність католицькою церквою переросла у масштабний протест, ця тема набула антиклерикального характеру і виявляється насамперед у виборі об’єкта висміювання (представники духівництва), а також через спільні мотиви: викриття хтивості священиків, висміювання сластолюбства, ненажерливості та жадібності кліриків, справедливе покарання недостойних служителів церкви винахідливими простолюдинами чи через комічний випадок.

Антиклерикальна спрямованість фаблію має здебільшого прецедентальний характер, а шванки і джести, що демонструють значно вищий ступінь соціокультурної заангажованості, ставлять під сумнів речі глобальні – доктринальні положення й онтологічну практику католицької церкви. Використання дослідницьких стратегій наукової школи “нового історизму” дозволило визначити соціокультурну функцію фаблію як функцію “стримування” культурних кордонів, оскільки французька жанрова модель, хоч і висміювала вади окремих представників кліру, але в цілому була націлена на збереження ustalених етико-аксіологічних уявлень і доктринальних догм. Шванк і джест, ідеологічний простір яких є значно ширшим, спрямовані на реалізацію функції “розхитування” культурних кордонів, оскільки вони ставлять під сумнів певні культурні практики католицизму (закон целібату, латиномовне богослужіння, належний рівень освіченості кліриків та ін.) і, по суті, вис-

тупають провісниками нових реформаційних поглядів.

В українській «нищенській» літературі, яка функціонувала в православному світі, антиклерикальні настрої категорично відсутні. Як зауважує Г.Нога: «Український святковий бурлеск XVII-XVIII ст. відкидає середньовічну формулу про те, що святість виключає сміх, залишивши одне суттєве зауваження: релігійні настрої несумісні з настроями сатиричними» [6, с. 83]. Причина полягає у специфіці реформаційних процесів у православній Україні, наслідки яких зводилися, як правило, до обмирщення сакрального, зменшення дистанції між церквою і земним життям, що і спостерігаємо в аналізованих творах. Ці святкові декламації-милостині спудеїв-дяків містять своєрідні заклики до гармонійного „співжиття” майбутніх церковників і прихожан, адже кожен має виконувати свою „місію”: школярі будуть заповзято молитися за спасіння кожного, якщо матимуть що їсти, а православний люд повинен пам’ятати про них, а не носити „калачі од кума до кума”.

У заключній частині віршів-орацій спостерігаємо систематичні апеляції до релігійних приписів, використання біблійних персонажів, які нагадують моральні сентенції, подібні до середньовічних прикладів – *exempla*. Вони мали підсилювати ефективність проповіді, до складу якої зазвичай включалися. Задля реалізації цього завдання використовуються моральні сентенції і в «нищенських віршах», це своєрідна гарантія впливу на слухацьку аудиторію.

Що ж до соціокультурної функції українських орацій церковно-релігійного характеру, то, думається, вони виконують хоча й специфічну, але все ж таки функцію «розхитування», оскільки вже своєю творчістю стимулюють «ходіння в народ» священнослужителів, яке приносить не лише матеріальні вигоди, але й дозволяє підтримувати зв’язок з прихожанами, бачити їх життя зсередини. Для парафіян же це своєрідний заклик жити за Божими законами, не відступатися від виконання заповідей, хоча й пропагований у відверто реформаційній тональності.

Поруч із пуантом і сміховими мотивами функцію конститuentів сміхового поля виконують об’єкт і суб’єкт комізму, а для деяких жанрів “низової” літератури ще і наявність споглядального тла. Присутність цих конститuentів є цілком природною для комічних форм, адже комізм вибудовується на контрасті, а контраст закріплюється за різнополюсними в етико-аксіологічному аспекті явищами. Одне з них має бути позитивно маркованим, інше – відповідно поставати об’єктом іронічної насмішки, відвертого висміювання або навіть гострої критики.

“Суб’єктом комізму” у західноєвропейських жанрових модифікаціях є “той, хто створює комічну ситуацію”, а “об’єктом” – “той, над ким сміються” або ж учасник події, яка слугує каталізатором

ром сміхового ефекту при зображенні явища, що піддається сатиричному змалюванню. В аналізованих жанрових формах суб'єктом комізму зазвичай виявляється активний, дієвий, наділений кмітливостю та життєво необхідною вправністю персонаж, такий як Тіль Уленшпігель (шванки), Скелетон (джести).

Об'єктом комізму в зазначених жанрах виступають антагоністи головних героїв. Спектр соціальних характеристик персонажів, які виявляються об'єктами комізму, надзвичайно широкий, зокрема, до них належать і недостойні священики. Можна припустити, що критерієм при розмежуванні суб'єкт-об'єктних ролей у системі персонажів "низових" жанрів комічної літератури даного періоду постає не соціальний статус, а сам характер героя. Той, хто залишається пасивним виконавцем чужої волі і навіть не помишляє про заявлення свого протесту, приречений стати об'єктом висміювання. Той, хто спроможний на виявлення протесту і готовий докласти зусиль для поліпшення власної долі, як правило, одержує перемогу і може розраховувати на симпатію читачів.

Цілком протилежний тип суб'єктно-об'єктних відносин спостерігаємо в «нищенських віршах», оскільки вони не містять антагоністичних зіткнень героїв-супротивників. Присутня позиція лише головного героя, розгорнуто представлена в монолозі-орації, завдяки чому вона сприймається як єдино правильна і така, що не піддається опротестуванню. Крім того, зауважимо, що будучи суб'єктами комізму, головні герої «низових» жанрів самостійно обирають об'єкт осміяння і облаштовують ситуацію з метою її викриття. Проте якщо в західноєвропейській літературі сміхова стихія однонаправлена і спрямована на супротивника, то в українському варіанті можна спостерігати цілком протилежний тип комізму. Це сміх хоча й

однонаправлений, але спрямований на самого суб'єкта комізму, тобто дяка-спудея, зауважимо, що в українському бурлеску це характерна риса саме для віршів-орацій. Головні герої не бояться стати об'єктами комізму, вони самі сміються й інших примушують сміятися з себе, через карнавалізовані описи свого бідного і голодного життя, змалювання утопічних міст з гіперболічними картинами достатку на зразок витвореного російським фольклором «града Кітежа», переповідки про власне побиття тощо.

Сміх – головна рушійна сила, якою керуються герої даного різновиду літератури у боротьбі задля досягнення бажаного. Проте він буде недовірим, якщо залишатиметься замкнутим у рамках стосунків між двома персонажами: головний герой – супротивник. Анекдотичний дискурс, який лежить в основі аналізованих оповідок "низової" літератури, жорстко орієнтується на адресата. Звідси зрозуміло бачиться важливість споглядального тла, бо раз вчинки головного персонажа знаходять позитивний відгук, виражений у формі всезагального сміху, то це підтверджує його дієвість. Результативні моделі поведінки героїв розхитують усталені моральні норми тогочасного суспільства, підривають у свідомості народних мас віками формований менталітет, провокуючи інших до наслідування і сприяючи тим самим розширенню сфери впливу подібного самореалізації та самоствердження.

Попри несинхронну тяглість національних модифікацій «низової» комічної літератури, національну різновекторність соціальних, культурних, релігійних ситуацій все ж спостерігаємо спільні ідейно-художні пріоритети, які знайшли вираження в інтелектуально-духовних запитах, естетичних смаках читацької аудиторії та жанровій ідеології.

Література

1. Гонтар М. Модифікації пуантового розгортання сюжету в тексті німецького літературного анекдоту / М.О.Гонтар // Іноземна філологія. – Львів, 1996. – Вип. 109. – С. 55-62.
2. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Диониз Дюришин. – М.: Прогресс, 1979. – 319 с.
3. Кашуба М. Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини XVII ст. / Марія Кашуба // Європейське Відродження та українська література XIV- XVIII ст.
4. Наливайко Д. Українська література і європейські художні системи середньовіччя і раннього Нового часу (на рівні жанрів і стилів) / Дмитро Наливайко // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Літературознавство / Упор. і відпов. ред. В.Антофійчук. – Чернівці: Рута, 2003. – Кн. 2. – С. 3-11.
5. Нога Г. Звичай тії з давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII-XVIII століть) / Геннадій Миколайович Нога – К.: Стило, 2001. – 189 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2011